

- since time immemorial.

Уақытқа байланысты айтылған тұрақты тіркестер – neck and crop (жылдам, көзді ашып жұмғанша), in the year dot (атам заманда), by fits and starts (ауық-ауық), off and on (кезең-кезеңімен), like smoke (шаңы көрінбей қалу, өте тез), like sixty (дем арасынша, 60 секундта), like old gooseberry (аяқ ілеспейді), in a trice (көз ілеспес), a month of Sundays (өмір бақи, ұзақ уақыт), palmy days (қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман), to burn the midnight oil (түн қараңғысына дейін отыру, көз майын тауысу), beat the clock (уақытында аяқтау), at the eleventh hour (ұзақ уақытқа кешігу, ақырғы сәт, соңғы сәт), swift as thought (сүт пісірім уақыт). Осы тұрақты тіркестердің көбісі сан есімдер арқылы және адамның дене мүшелері атауларының қатысуымен жасалып тұр. Бұдан шығатын қорытынды – ағылшын тіліндегі уақыт, өлшемге қатысты тұрақты тіркестер сандар, апта, мезгіл, адамның дене мүшелері атаулары арқылы жасалады. Мал атаулары арқылы жасалуы өте сирек кездеседі. Мысалы: **Donkey's years** (ұзақ уақыт).

Өлшем мен кеңістікке қатысты фразеологизмдер:

- from China to Peru (қиыр шығыстан жер түбіне дейін созылған);
- from John O'Groat's to hand's End (дүниенің о шеті мен бұ шеті);
- to fit smb. like a glove (қалыпқа құйып қойғандай);
- thirty pieces of silver (30 күбі күміс немесе ат басындай алтын);
- a fat lot (құмырсқадай қаптаған, өлшемсіз көп).

Мұнда да мал атаулары негіз болған тұрақты тіркестердің бейнесі байқалмайды. Бұл тұрақты тіркестердің жасалуына тарихи оқиғалар мен

шынайы өмірде болған адамдардың есімдері және сан есім сөздер ұйтқы болып тұр. Қорыта айтқанда, туыс емес қазақ және ағылшын тілдеріндегі уақыт, өлшем, кеңістікке негізделген фразеологизмдер жылдар бойы халықпен бірге жасап, бірге дамып келе жатқан ұлттық қазына. Тілдегі тұрақты тіркестер арқылы халықтың тарихына бойлап, салт-дәстүрінен, әдет-ғұрпынан хабардар боламыз. Жасалу жолдары, құрылымы мен сипаты жағынан екі тілдегі фразеологизмдердің ұқсас жақтары өте көп екенін анықтадық. Аталған фразеологизмдердің ұлттық сипаты өте зор, сондықтан ағылшын және қазақ елінің жылдар бойғы бастан кешкен оқиғаларына сәйкес тұрақты тіркестері де айқындалып, саралана түспек.

1. Сарбасова Г.А. Қазақ және түрік тілдеріндегі халықтық өлшем атауларының этнолингвистикалық сипаты. Филол. ғыл. канд. дис. автореф. – Алматы, 2009. – 21 б.

2. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 711 б.

3. Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ф. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы, 1997. – 256 б.

4. Кеңесбаев І. “3, 7, 9, 40-пен” байланысты ұғымдар // Известия АН КазССР. Серия филол. – 1946. – № 4. – 23-28 стр.

5. Сарышова К.С. Қазақ тіліндегі эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдер. Филол. ғыл. канд. дәрежесін алу үшін жазылған диссертация. – Қызылорда, 2006. – 152 б.

6. А.В. Кунин Курс фразеологии современного английского языка. - Дубна «Феникс» 2005г.

7. Cambridge Idioms Dictionary, 2nd ed. Copyright © Cambridge University Press 2006. Reproduced with permission.

В статье рассматриваются фразеологизмы времени, измерения и пространства; структура таких фразеологизмов сформирована на основе разных слов.

In this article it is considered about problems of idioms of time, measure and space in Kazakh and English languages. The structure of these types of idioms is based on many different words.

Д. Түзелбаева

ТІЛДІК САНАДАҒЫ ҚАЗАҚ ЖАНҮЯСЫНЫҢ БЕЙНЕСІ

Табиғаттағы, бүкіл жаратылыстағы тіршілік иелерінің ерегі – адамзат болмысы десек, адам өзінің ақыл-парасатымен, сана-сезімімен ерекшеленетін, болмысы өзгеше, осы болмысымен әлемді, табиғатты өзіне бағындырған, тіршілік етуді өмір сүруге айналдырған болмысқа ие табиғат перзенті.

Табиғат оқу мен ойлау қабілеті бар әрбір адамға тарихты оқып-үйренуге мүмкіндік берді. Адамзат тарихында, оның болмысының қалыптасуында тілдің орны бөлек. Адам сөйлей алуы, өз ішкі ойын жеткізе алуы арқылы үлкен жетістікке қол жеткізді. Демек, тіл – адамзат қоғамының бөліп жаруға келмейтін бір құрамды

бөлшегі деп ескеретін болсақ, тіл арқылы адам өз ойын сыртқа шығарып, ішкі ойы мен жан сезімін өзгеге білдіре алуы арқылы қоғаммен қатынасқа түсе алады.

Қазіргі тіл білімі толық мультипәнділігімен сипатталады. Өйткені қазіргі ғылыми зерттеулердің басым көпшілігінде орталық назарында тұлға, болғандықтан, тілдік тұлғаның тілдік құбылыстарды жан-жақты талдау үшін шектес ғылыми бағыттардың тұжырымдары басшылыққа алынып қарастырылады, осы тұрғыдан «антропоцентристік парадигма қазіргі лингвистиканың негізгі өлшемдерінің бірі болып саналады, онда негізгі назар тек тілге ғана емес (оның ішкі құрылуы тұрғысынан), сонымен қатар «сөйлеуші адамға», яғни тілдік тұлғаға аударылады [1, 34 б.]. Лингвистикада тілдік тұлғаның тілдік, танымдық ерекшеліктерін танымдық лингвистика (Ю.Д. Апресян Э.Н. Оразалинова, В.А. Маслова), лингвомәдениеттану (В.В. Воробьев, Г. Смағұлова, В.Н. Телия), психолінгвистика (Ю.Н. Караулов, Б.А. Ахатова, Ж.Қ. Ибраева), тіл прагматика (Д. Әлкебаева, Т.Е. Пшенина) тұрғысынан қарастырылған.

Әрбір индивидуумда оның даму үдерісінде әлем бейнесіне көзқарасын бейнелейтін идеялар, концептілер қалыптасады. Қазіргі лингвистикада әлемнің тілдік бейнесі былай түсіндіріледі: «Әлемнің тілдік бейнесі – нақты бір қауымдастықтың санасында тарихи қалыптасқан және әлем туралы түсініктердің тілде бейнеленген жиынтығы, ақиқатты концептуалдаудың тәсілі. Әлемнің тілдік бейнесінің мазмұны мен тілдік ерекшеліктерін Ю.Д. Апресян былайша нақтылайды: «Табиғи тіл әлемнің концептуалдануының (қабылдау және бойға сіңіру) нақты тәсілдерін бейнелейді, тілдік мағына көзқарастардың бірегей жүйесінде топтасады, ол тілді пайдаланушылардың барлығы үшін міндетті құбылыс ретінде танылады...» [2, 40 б.]. Индивидуумның санасында мұндай концептілер нақты бір әлеуметтік тәжірибе мен әрекет жағдайында қалыптасқан әлеуметтік және мәдениеттанушылық құндылықтардың қайсыбір иерархиясы ретінде көрінеді [1, 36 б.].

Адам санасы оның тілімен бірге өркендеп, өсіп, дамып, оның тарихын жасап келеді. Адам санасының жетілуі – оның өркениетінің көрінісі. Өз өркениетін айқын көрсете алған халықтың бірі – этнос. Ол болмысынан кең де дархан, қарапайым да кішіпейіл, бауырмал да сезімтал халық. Тарихы тереңнен басталатын болмысы бай кеңпейіл халық. Даласы қаншалықты кең болса пейілі де сондай кең, рухы мықты, жаны жомарт тарихы мен тілі бай халық.

Белгілі түркітанушы, лингвист Қ. Өмірәлиевтің мына сөзі *тіл – этнос – ойлау* байланысын айқын дәлелдейді: «Халықтардың тарихы қай жерден басталса, олар жайлы ой бағысы да сол жерден басталады».

Демек, қазіргі таңда тілдің ұлттық-мәдени, этнолингвистикалық, психолінгвистикалық аспектілеріне қызығушылықтардың өсуіне байланысты лингвомәдени бейнелерді зерттеу қажеттілігі туындады. Тілдегі бейнелерді білдіретін құралдарды зерттеу мынандай қиын сұрақтарға жауап беруге мүмкіндік береді:

- адам санасында қоршаған дүние қандай түрде көрініс табады;
- адам мен табиғаттың өзара арақатынасы тілде қалай көрінеді;
- оларда халықтың мәдениеті мен ділі, халықтың «тілдік әлем бейнесі» қалайша айқындалады.

Адамға қандай да бір түсінік беретін және өшіріп алуға болмайтын ата-бабасының есімі әрбір отбасының үрім-бұтағын өрбітуге деген құлшынысын арттыра түседі. Отбасы ұғымы – қазақ халқы үшін қай кезде де қастерлі болып келген. Қоғамдық қатынастар күрделенген сайын, сана да алға жылжиды.

Отбасылық қарым-қатынас интегративті мәселе болғандықтан түрлі ғылымдарды қарастырады: философия, психология, педагогика, тіл білімі, этнология және т.б.

Отбасы қарым-қатынасында ықпал етуші мен ықпалға түсушінің орны алмасып отырады. Мәселен, бірде ересектер балаға ықпал етсе, енді бірде балалар ересектерге әсер етіп отырады (осыдан келіп бала да субъект деген ұғым пайда болған). Отбасы қарым-қатынасында ата-ана балаға ықпал етудегі мақсатын, өзінің талаптарын, оған түрткі беріп отырған ішкі мотивтерін қанағаттандыру үшін және мұны кейде тікелей, кейде жанама түрде іске асыруға тырысады. Олардың мүдделері белгілі: балаға нақты әдет, дағдыларды меңгерту, іскерлікке баулу, мәселен, әр нәрсені өз орнына қоюға, берілген істі дер кезінде орындауға, ұқыптылыққа, ерінбеуге т.б. дағды мен әдет қалыптастыру. Ықпал ету ересектер тарапынан өз күшін көрсету, бағындыру, баланың әлсіздігін не білместігін пайдаланып, билігін жүргізіп, содан ләззат алу секілді теріс психологиялық мотивтерден туындауы да мүмкін. Әрине, мұндай жымсық, теріс әрекеттер баланың психикасын бұзатыны анық. Ықпал етудің сан алуан тәсілдерін қолдану арқылы ата-аналар өз мақсаттарын жүзеге асыруға ұмтылады, бірақ ол кейде балалардың мүддесінен гөрі ересектердің

жан тыныштығы секілді мүддесіне бағытталады да, баладан өз бетінше төзімділікті, шыдамдылықты талап етеді. Ал осының барлығы шегінен асып, баланың жүйкесіне күш түсіріп, жанын кейітсе, оның артының жақсылыққа апармайтыны тағы да белгілі. [3, 21 б.].

Жалпы, отбасы мүшелерінің (басқалардың да) арасындағы қарым-қатынас бір-біріне ықпал етуден, сол арқылы әрқайсысының өз мүддесін жүзеге асыруынан құралады. Ересектер, әсіресе ата-аналар не істесе де, қандай тәсілдер, жолдар арқылы мәмілеге енсе де, басты мақсат тәрбиелік ықпал ету деп санайды. Оның мысалы мына мақалдарда айқын көрінісін тапқан:

Әке көрген оқ жонар,
Ана көрген тон пішер.
Баланың ұяты әкеге,
Қыздың ұяты шешеге.

Сондықтан көп жағдайда өз іс-әрекетінің астарында не бар, бала оны қалай қабылдайды, одан баланың алған үлгі-өнегесі дұрыс па, бұрыс па, ол жайында есеп беріп, санаға салып, ойланып жатпайды. Осының салдарынан ата-ананың ең жақсы үмітпен істеген істері жаңсақ кетіп жатады, олардың талап-тілектері мен мақсаты және баланың мүддесі сәйкес келмей жатады.

Тәрбиенің тал бесігі – отбасында. Әке-шеше үлгісімен бала-шағаның өмір тоны пішілмек. Ұлағатты ұл, қылықты қыз өсірем деп, әр ата-ана ұлы ержетіп, қызы бой жетіп, өз алдына үй-жай болғанша көзінен де, көңілінен де таса етпеген. Ұлым ұяға, қызым қияға конса екен деп армандаған. Байлықтың, бақыттың ең мәртебелі белгісін ұрпағының көптігімен есептеген.

Қазақ өз халқының гүлі, отбасының берекесі қыз баласын да болашақ ана, өмір тұтқасы деп, қырмызы гүлдей құлпыртып, алақанына салып еркелете білген. Қыз – өріс, қыз – қонақ. Қыздың орны – төр, жолы үлкен. Ана бар жерде өмір бар. Тұла бойы ардан жаралған арулар деп қызды аялап мәпелеген, оған қатты сөз айтпаған, қатты қайырымға қызды көп жұмсамаған. Өнегелі де инабатты, нәзік те жан дүниесі мөп-мөлдір қыз өсірген ана бүкіл ауыл-аймақ құрметіне бөленген. Ер-азаматты сыйлау шаңырақтың шайқалмауы үшін, отбасының береке-бірлігін сақтау үшін қажет дегенді кейуана аналар келіндерінің құлағына құйып отырды. Қазақ әйелінің жақынын сыйлаудағы ізеттілігі мен көрегенділігі, кішіпейілділігі мен құрмет білдіруі ат тергеу ырымынан байқалады. Әйел адам ерінің туыстарын еш уақытта атымен атамаған. Әйел болса, *ақ әже, шырайлым, сырғалым, шашбаулым, күлімкөз, еркем, еркежан, айдар-*

лым, кекілдім, үкілім, әппағым, сұлу бикеш деп, ер адамды тетелес, тентегім, би аға, мырза қайнаға, мырза жігіт, төрем, бегім, сері жігіт, ортанышы, сал жігіт, молда аға, ақ жігіт, жақсы аға, кербез жігіт, әнші аға, сұлу жігіт, аңшы жігіт, ұста қайнаға, арбашы ата, аты теріс деп барша ағайын-туысын риза қылатын. Адамның сырт түріне, мінезіне, жасына, кәсібіне қарап кейде жарасымды әзілмен, тапқырлықпен жанама ат қою, үлкен алдында иіліп сөйлеу, кіші алдында сызылып сөйлеу секілді ізеттіліктен туындаған.

Жер басып, еңсесін көтергеннен көк тәңіріне сыйынған қазақ халқы даладағы тіршілігінің талабына сай әрекетінің ықпалы арқылы өзі жасаған баспанасын қастерлегендіктен, төбесін биікке беттетіп, көкке қарай көтерген. Қазақ ұғымы бойынша, үйлерінің төбесінен күн сәулесі төгіліп, қараңғы түндерде тұнық аспанның төріндегі самсаған қалың жұлдыз жылындап жарық сеуіп тұруға тиіс. Байтақ сахара күшағында қысылып-қымтырылмай өскен халық мұны еркіндіктің, кең тыныс алудың белгісі деп білді.

Сондықтан ұлы әлемнің бүкіл қасиетін сездіріп тұратын шаңырағын айрықша қастерледі, жан-тәнімен қорғады. Шаңыраққа, яғни отбасыға ие болудың өзі шексіз абырой, адамдықтың биік нысаны деп білді. Қазақ тілек тілесе, шаңырақтың шайқалмауын тіледі. Қазақ үшін шаңырақтың киесі ұлы; шаңырақты қастерлеуінің мәні де терең. Шаңырақтың астында үрім-бұтақтың, өрбіген ұрпақтардың сақталуы, ержетуі, өркен жайып өсіп-өнуі тіленеді. Осы тұрғыда қазаққа екі мұрат ұлы: әр отбасының шаңырағының түтінінің тұзу шығып тұруы; халықтың қайғысыз өмір сүруі.

Бірінші мұрат екінші мұраттың діңі, түбірі. Шаңырақтың беріктігін тілеу – елдік пен халықтық мәні зор игі үміттің сәулесі. Сол сәуледен елдің өмірі жақсылыққа кенеліп, құлашының кедергісіз жазылуын көксеген ізгілік нышаны сезіледі. Сондықтан отбасының жалпы елдік мағынасы қара шаңырақ аталады да, бүкіл ұлтты бір нысана арқылы жарқын мақсатқа ұмтылдырады. Қазақ іргесінің кеңеюі сол отбасыдан тағы бір отау бөлініп шығып, өз алдына шаңырақ көтеруіне байланысты. Енші бөліп беріп, бөлек үй тігу – қазақ баласының арманы, асқан мерейлі қуанышы. Жаңа отаудың шаңырақ көтеруі – ауылдың сәні, үміттің де ақталуы.

Қариялар:

Құтты болсын ақ отау,
Кеңге жайған қанатын.
Ел көңілін өсіріп,

Оты маздап жанатын.
Түзу шығып түтіні,
Өсірсін ел санатын.
Бағы жанып жастардың,
Несібесі артсын алатын.
Ұрпақтары өрбісін,
Өмірге із салатын.
Ірге кеңіп тағы да,
Өсе берсін қанатың...

Бұл – қазақтың ғасырлық тілеуі, ұрпағының өсе беруі, тұқымының құрып кетпеуі болды. Осы ұлы арманның сәулесі кеудемізге нұрын құйып демеп, бізді жер бетінен жойылып кетуге жібермей көгертіп келеді. Аталар мұраты ұрпағын жебейді. Қара шаңырақ – ұрпақтар өрбитін құтты ұя саналады. Кең мағынада алғанда, бүкіл ұлт тұтас ірге жайған жер де қара шаңырақ. Сондықтан қазақ баласы қара шаңырақтың иесі, қазақ атасының үйін ардақтайды. Қазақ атасы көтерген қара шаңырақты аялай қастерлеп, оның қасиетін өзінің ар-намысындай сезінеді. Бұл ұлға да, қызға да бірдей парыз, өмірлік борыш.

Қазақ ұғымында *отбасы* – өмірдің тұтқасы, үй ішінде от жағылатын ошақтың төңірегі, оттың маңайына таратқан жан балқытар жылуы. Отбасының амандығы ошақтағы оттың маздап тұруы – үміттің өшпес алауымен өлшенеді. Үй ішінің қызыққа, қуанышқа толы болуы да соған

байланысты екендігі даусыз. Оттың басы, ошақтың қасы – ырыстың ұйтқысы. Сондықтан қазақ отының басын тіршілігінің тұтқасы санап аялайды. Оның шырқының бұзылмауы үшін шара қолдануы – өзінің атқаратын адамдық борышы деп білемін. Қорыта келегенде, мақалада қазақ лингвомәдени қауымдастықтың *жанұя* бейнесінің негізгі бөлшектеріне шолу жасалды.

Отбасылық қарым-қатынасының адамның жанұядағы коммуникативтік рөліне байланысты болатындығына қатысты мәселені этножәне психолингвистикалық жоспарда қарастырған дұрыс деп ойлаймыз.

1. Ибраева Ж.Қ. Психолингвистика негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 126 б.

2. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. – Астана: Арман-ПВ, 2008.

3. Ниязбеков М. Біз қалай туысамыз? – Алматы: Өнер, 1992.

* * *

В данной статье на материале казахского языка представлено описание образа семьи в языковом сознании казахов.

* * *

In given article on a material of the Kazakh language the description of an image of a family in language consciousness of Kazakhs is presented.

М. Тулекова

КОГНИТИВТІК ҒЫЛЫМНЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕ АЛАТЫН ОРНЫ

Когнитивтік ғылым АҚШ-та, Еуропада кең таралған әдістемелік зерттеу үрдісі. Жалпы адам танымына деген қызығушылық ерте кезден-ақ ежелгі гректерден басталып, ес пен ойлау, адам білімі – табиғаты төңірегіндегі зерттеулерден, ақырында екі бағыт ұстанған ағым ретінде қызу айтысқа созылды. Оның бірі – эмпиризм – ол білім тәжірибеден пайда болды десе (Беркли, Юм, Милль), екіншісі – нативизм – бала дүниеге білім қорымен келеді деген ұстанымды басшылыққа алды.

«Когнитивтік ғылым» термині алғашқыда белгілі ақпаратты қабылдау, оны електен өткізу, ми қыртыстарында сақтай отырып, қажетті кезде оны тәжірибеде қолдану үшін енгізген. Нәтижесінде адам миында білімнің қалыптасуы және толығы жүйелерін зерттейтін ғылым пәндер есебінде қолданылады. Адам санасында, миында қалыптасқан білім қыртысының көрінісі

тек тілдің қызметі арқылы жүзеге асады. Тек тілдік бірліктер нәтижесінде коммуникативтік қарым-қатынасқа түседі. Сондықтан да тілдің когнитивтік лингвистикада алар орны өте зор. Когнитив ғылымының негізін қалаған психолог Джордж Миллер мен тілші Ноэм Хоменийдің есімдері де осы саламен байланысты жиі аталып келеді. Жалпы когнитив ғылымы адамзат атаулының әлем бейнесі мен қоршаған дүниедегі заттар мен құбылыстардың, процестер мен сансапалардың, уақыт пен кеңістік факторының қарым-қатынасын адам санасы мен ақыл-ойында, тұжырымдай айтқанда дүниетанымында қалай көрініс беретіндігін айқындаумен айналысатын ілім ретінде сараланып, құдыретті тіл арқылы көрініс беретіндігі айқындала түсуде. Сондықтан да болар бүгінгі таңдағы әлемдік ғылымтануда когнитив ғылымы іргелі ғылым салаларының зерттеу мүддесіндегі ядролық